

Ekofeminismoen txirikordak

Mirene Begiristain Zubillaga

UPV/EHUko Finantza Ekonomia II Saileko irakaslea eta ikertzailea

Ez ziren iritzi berekoak: jendartean norbanakoaren ahalak urardotzen ziren ustea bakarkako lehia desesperatutik baino ezin zen eratorri, autosufizientziaren ameskeriatik, kodependentziaren uko erradikaletik. Desesperazio totala eta esperantza itsua zentzumenekin bateraezinak zirelakoan, osorik konpon ezin zitekeena partzialki konpontzea erabaki zuten...

Uxue Alberdi: *Ibaia*

Mugak gainditu ditugu; zurrunbiloan barna jarraituko dugu

50 urte beteko dira Erromako Klubak *Hazkundearen mugak* txostena plazaratu zuenetik. Hamarkada hauetan, planeta zein izaki mugak zeharkatu ditugula dioten argitalpen eta ebidentzia zientifikoen zaparrada etengabea izan da. Gaur, zurrunbiloaren eraztunetan bueltaka doan txalupan igota gaudela, ebidentzien uholdeak aurrera jarraitzen du. 2021eko abuztuko IPCCren seigarren txostena horrelaxe abiatzen da: «Berotegi-efektuko gasen isuriak berehala, azkar eta eskala handian murrizten ez badira, berotzea 1,5 gradu ingurura edo 2 gradura mugatzea helburu eskurazina izango da». Ondorioz, eskualde ezberdinek aldaketa ezberdinak jasan go dituzte, beroketak gora egiten badu areagotu eta elkarren artean txirikordatzean berrelikatuko direnak; bereziki: ziklo

hidrologikoa areagotzea, montzoi-prezipitazioetan aldaketak, itsas mailaren etengabeko igoera, tenperaturen igoera eta uholdeak, permafrostaren, glaziarren eta izotz-mantuen urtzearen anplifikazioa eta aldaketa konponezinak ozeanoetako ekosistemetan.

Baina krisi ekosoziala bere dimentsio osoan hartzekotan, bizitzaren sostengurako ezinbestekoak eta eremu ikusezinetan mantentzen diren jardueren ebidentzia ugari txirikordatu behar ditugu ikerketa, praxi zein proposamen eraldatzaileetan.¹ Adibidez, EAEn ordaindu gabeko etxeko lanen balioa EAEko BPGaren %27,7 zen 2018an, eta etxeko lanen ia %70 emakumeek² egiten zituzten (dituzte). Merkantilizatzen diren bizitzaren sostengurako kate-begiak feminizatuak eta prekarizatuak daude, edota esklabotza baldintzetan migratuak direnen emakumeen bizkarrean doaz, ikusgai dugun bezala egunerokoan.³ Mugimendu feministak aspalditik salatzen duen zaintza krisia ebidentea izan da bizitzen ari garen COVID-19aren pandemian.

Atzera bueltarik ez, eta prozesu logika duen krisi multidimentsionala leuntzeko asmoz, errealitatea hainbat mantrez estalia izan da,⁴ sektorerik pribilegiatueneke mailetak prest dituzten bitartean. Mailetan mantra teknologikoa nabarmentzen da, krisialdi sistemikotik ateratzeko irtenbide erosotzat eskaintzen zaiguna.⁵ Gizartean, ekonomian eta ingurumenean dituen ondorioak zenbat eta gehiago alboratu, orduan eta gehiago korapilatuko gara mataza teknologikoan, eta orduan eta zailagoa izango da hemen eta orain irtenbide iraunkor eta demokratikoak irudikatzea eta planteatzea.

Eta ebidentzia ugariren korronteak behin eta berriz errealitate soil bat ikusarazten digu: *ekodependenteak eta interdependenteak gara*. Hitz horiek dira akaso Mendebaldeko ekofeminismoa ondoen laburbiltzen dutenak. Zenbateraino baliatzen dituzte gure proposamen alternatiboek hitz horiek jasotzen duten soiltasuna?⁶

Neoliberalismoarekin kontrol eta dominazio teknikak modu erakargarrian jantzi eta sofistikatu dira, gure gorputzak,

desirak eta harremanak/nahiak inoiz baino gehiago kolonizatuz. Ekofeminismoak orainaldia kuestionatzea ahalbide-tzen diguten pentsamendu eta praktika kritikoak dira. Izan ere, zurrumbiloko abiadura handitu duen COVID-19aren pandemiak gizarte ordena bereziki hautsi du; baina oraindik zehaztugabea –lainotsua, akaso- eta irekia den prozesuan gaudela uste dut. Eta prozesu ireki horretan, aldaketa sozial iraunkorra sustraitzeko osagai kolektibo funtsezkoak izango dira dauzkagun antolatze gaitasunak, tokian tokiko testuinguruak irakurtzeko argitasunak eta eskalagarriak edota erreplikagarriak diren alternatibak eraikitze borondateak.⁷

Mendebaldean eraikitzen ditugun ekofeminismoek, feminismoaren eta ekologiaren topaketatik, ordena sozial berria beste angelu batzuetatik hausnartzeko eta praktikan jartzeko aukera ematen digute. Dena den, kontuz ibili behar dugu emakumeen-

tzako aliantza-posizio xurgatzaile eta hondatzaileetan ez erortzeko: batetik, ingurumen suntsiketen ondorioak pairatzen dituztenak emakumeak direlako bereziki, eta bereziki hegoaldeko lurraldeetakoak;⁸ eta, bestetik, gizateria ingurumen-hondamenditik salba lezaketen balio alternatiboak historikoki emakumeei esleitutako zereginetan daudelako, eta giza alderdia ulertzeko proiektutik gutxietsita edo baztertuta daudelako. Baina, heroia-rola

hartzetik edota dagozkigun aliantza suntsitzaileetatik harago, ekofeminismoaren kosmobisioaren erdiguneak nagusitasun patriarkal androantropozentriko eta neoliberalaren aurkako filosofia eta praxi irtotzat hartzea behar luke izan.

Saiakera hau 2021eko uztailean Usurbilen UEUk eta Ja-kinen eta antolatutako jardunaldirako eginiko hausnarketa

Ebidentzia ugariren korranteak behin eta berriz errealitate soil bat ikusarazten digu: *ekodependenteak* eta *interdependenteak* gara. Hitz horiek dira akaso Mendebaldeko ekofeminismoa ondoen laburbiltzen dutenak

ariketaren idazlana da. Azken urteetan ekologismoaren eta feminismoaren arteko aipamenak edota hausnarketa partzialak ugaltu badira ere, oro har eta Euskal Herrian, nago elkarrizketa osatua eta proposamenen eraikuntza txirikordatua garatzeke dagoela.⁹

Saiakera honen helburua ez da izan errebisio kontzeptual bat egitea; aldiz, ekofeminismoak eskaintzen dizkigun erantzunak azpimarratu eta tokikotasunarena ezaugarritu nahi izan dugu. Horretarako, krisi sistemikoari lekuan lekuko erantzunak bilatzeko euskal kosmobisio ekofeministarik ba ote dagoen galdera nagusiaren erantzunetara hurbildu nahi dugu. Hala ere, analisisan aurrera joan ahala, lan honetan esplorazio mailan geratuko ginela konturatu gara, hausnarketaren konplexutasuna eta errenkan sortu diren galdera berriak medio, testuan zehar ikus daitekeen lez.

Bidean itsasargi izan ditugun zenbait galdera

- Zertarako balio dute ekofeminismoak egungo krisi sistemikoan?
- Zer irakaspen ateratzen ditugu Mendebaldeko ekofeminismoen begirada askotarikoetatik?
- Zenbateraino dira feministak ekofeminismoen begiradak?
- Kasualitatea al da ekofeminismoaren feminizazioa? Naturalizazio kontzeptu feminista nola garatzen da ekofeminismoan?
- Antzekotasunik ba al dago ekofeminismoaren prestigio ezaren (baita feminisмотik ere) eta emakumea izatearen prestigio ezaren artean?
- Zer gertatzen da ekofeminismoarekin komunitatea patriarkala, kapitalista, estraktibista, hirizentrikoa eta arrazista denean?
- Nola lurreratu eta egituratu ekofeminismoa forma ugarietako menderakuntzen intersekzioak aintzat hartuz?
- Nola eraman ekofeminismoa egunerokora?
- Eraikitzen ditugu subjektibitateak ekofeminisмотik? Zerk osatuko luke euskal ekofeminismoaren kosmobisioa?

Hainbat irakurketa teoriko eta praxi izan ditugu jomuga kritikoa, eta sortutako zalantzak eta hausnarketak zenbait aditu, aritu eta militantzia kideekin partekatu eta kontrastatu ditugu. Izan ere, ariketa abiatzeko, eurretako batzuekin lehen hitz mapa bat osatu genuen, eta zurrunbiloko inertziaren kontrako norabidean ipini genuen lema.

Ekonomia feminista eta ekonomia ekologikoa dira galdera horiei aurre egiten dieten ekonomia kritikoaren bi ikuspegi heterodoxoak.¹⁰

Puntu honetan, zenbait aurrerabide eta ebakipuntu identifikatzen ditugu feminismoaren eta ekologismoaren irizpideen elkarriketak txirikordatzeko:

1. *Andro eta antropozentrismoaren aurkakoak dira.* Lerratze antropozentrikoak –eta androzentrikoagoak– ‘besteek’ beharrak ahuldu eta baztertu ditu, eta ingurumen-hondamendia, bidegabekeria eta beste espezieen eta emakumeen aurkako indarkeria eragin ditu. Sistema ekonomiko kapitalistari lotutako ikuspegi antropozentriko batetik, natura eta horren parte den guztia ustiari beharreko baliabide-multzo bat da: ibaiak edota airea lantegietan tratatu nahi ez diren substantzia kaltegarriak isurtzeko; animaliak modu industrialean kontsumorako objektuak dira; basoak lehengai iturri dira hainbat manufakturatara; lur emankorrak, azpiegituretarako artifizializatu

eta pribatizatu daitezkeen espazioak; eta emakumeak, eskulan merkea edota ez ordaindua, zaintzaileak eta eskubiderik eta iritzirik gabekoak. Horregatik, ekofeminismoak, onuragarria ez ezik, ezinbestekotzat jotzen du feminismoaren eta ekologismoaren batasun kritikoa. Beraz, egungo ereduari konfrontazioan, *bizitzen iraunkortasuna erdigunean jartzen da*,¹²

Interseksionalitate politikoa gainditzera al dator ekofeminismoa? Horrela balitz, ari al gara abagunea baliatzen? Bai al da ekologismoaren eta feminismoaren agenda partekaturik?

pertsona eta naturaren arteko harreman harmonikoa eta pertsonen arteko harreman ekitatiboa lehenetsiz, bizitzak modu bizigarrian jarraitu dezan planetarentzat eta izaki guztientzat.

2. *Konplexutasun eta aberastasun kontzeptuala, sakontasuna eta argitasuna.* Prozesu historiko baten ondorioz, hainbat kontzeptu berrikusi eta problematizatzen dira: behar materialak eta immaterialak, beharrezko lanak, lana/enplegua, denbora, bizitzaren nozioa, zoriontasuna eta oparotasuna, teknologia, familia, espeziea, afektuak, monetarizazioa, militantzia...¹³ Beste ikuspegi eta paradigmak baitan ere (ekonomia politikoa, ekonomia sozial eta eraldatzailea, desazkundera, adibidez), begirada sistemikoa eraikitze bidez, bokazioa dago. Pentsamendu kritikoak errealitate historikotik harago

joatea ahalbidetzen digu, nahiz eta zaila den proposamen zehatzen maila mikrotik erdi-mailara eskalatzea.

3. *Interseksionalitate politikoa lantzeko abagunea*. Eredu hegemonikoak gutxietsi dituen prozesuak eta subjektu eta kolektiboen auziak agertzeko eta baloratzeko, Kimberlé Crenshawek (1991) hiru interseksionalitate mota bereizten ditu: egiturazko interseksionalitatea, interseksionalitate politikoa eta ordezkartzaren interseksionalitatea –emakume beltzen kontrako bortizkeria esperientzia jasoz lehenengoan, mugimendu antirrazista eta feminista txirikordatzuz bigarrenen eta emakume beltzen inguruko eraikuntza kulturala hirugarrenean–. Bigarrenari helduz, askotan kritikatu izan da feminismoak ekologismoan izan duen sarrerarekin feminismoaren azken helburua bidean ahaztuko ote duen. Ekofeminismoa feministik ekologiismorako bidaia da, ez ekologiismotik feministik –kasuak kasu, beti ere–. Ekofeministak feminismoaren lerroetan jaio eta mugimendu ekologistarekin harremanetan bizi izan diren emakume eta ekologista sentitzearen ondorio-tik dira –kasuak kasu, baita ere– (Puleo 2000).

Mugimendu ekologistak eredu jasangaitzaren menderakuntzatik askatzeko gaitasuna duela onartzen badugu, eta mugimendu feministarekin txirikordatzean: *interseksionalitate politikoa gainditzera al dator ekofeminismoa? Horrela balitz, ari al gara abagunea baliatzen? Ba al da ekologismoaren eta feminismoaren agenda partekaturik?*¹⁴ Interseksionalitatearen teoria eta praktikatik irakaspen asko atera ditzakegu egungo egitura aldakorreko gizarte honetako subjektibitate hibridoaren eraikuntzan. Zentzu horretan, desberdinkeriak eta desberdintasunak aintzat hartuz, aliantzak sortzeko abagunea ere bada teoriarik eta praktikan ekofeministotik interseksionalitate politikoen ardatz desberdinen zapalkuntzetan murgiltzea.

4. *Subjektibitate berrien eraikuntzan hainbat galdera mahai-gaineratzeko aukera*. «Pertsonala politikoa da», dio esaldi ezagunak; eta, *nola garatzen dira subjektibitateen politizazio eta boteretze prozesuak? Nola garatzen dira ekofeminismoaren prozesu horien urratsak: jakin-mina, mina-jabe, ahaldundu,*

*boteretu?*¹⁵ Ekofeminismoaren praktikarako pauso horiek nola eman baliagarria egin ahal zaigulakoan nago: *zenbateraino egiten dio ekarpenik gaur ekofeminismoak subjektibitate berrien eraikuntzari? Zenbateraino ekofeminismoak eta jasotzen dituen auziek jakin-mina pizten dute norbere buruaz pentsatzean, komunitatean nor garen hausnartzean, eta transformazio eta ahalduntze ahalmen indibiduala eta kolektiboa garatzean?*¹⁶ Eta are geruza bat gehiago: *zein rol jokatzen dute ekofeminismoaren auzian mugitzen diren ekoantsietateak, erruak, beldurrak, pribilegioak eta erresistentziak?* Menderakuntzen aurrean, subjektibitate berrien eraikuntzak zera eskatzen du: jokabide ekonomikoak, iraunkortasun terminoetan eraikitzeaz gain, bizitzaren iraunkortasun terminoetan zehaztea; hau da, dimentsio ekonomiko-ekologiko-sozial-politikoen arteko loturek sortzen dituzten eraginez jabetzea, eta, indibidualki zein kolektiboki, kontzientziak astintzea, hautuak egitea egunerokoan (etxean, lanean, lagunartean, auzoan, militantzian...), ahalduntzea eta boteretzea, ekofeministak izatera eraman ahal gaituztelako.

Ekofeminismoetan arakatzten

Alicia Puleoren arabera, ekofeminismoa hausnarketarako eta praxirako sortu zen, feminismoaren eta ekologiaren topaketan; eta ez da mugatzen baliabide naturalen erabilera moderatua sustatzen duen ingurumen-feminismora. Bere asmoa naturarekiko ikuspegi enpatikoa formulatzea da, eta, aldi berean, gizakiaren ideia ikuspegi feministarekin birdefinitzea, menderatzerik gabeko etorkizun bati begira (Puleo 2020). Karen Warrenek dioenez:

Ekofeminismo terminoak posizio aniztasunari egiten dio erreferentzia; bestela esanda, ez dago ekofeminismo bakarra, feminismo bakarra ez dagoen bezala. Hartzen dituen posizioak feminismoak bezain desberdinak dira, eta horietatik lortzen du bere indarra eta esanahia. (Warren 1994)

Aniztasunaren zehaztapen horretatik abiatuta, ekofeminismo 'guztiek' emakumeak gizonen mende gotea eta natura

ustiatzea txanpon beraren bi alde direla azpimarratzen dute eta logika komun bati erantzuten diote: menderatze patriarkalaren logika eta 'bizitza-onurak' lortzeko eta sostengatzeko beharrezkoak direnak desbalorizatu eta mendea jartzea. Feminismoek, oro har, emakumearen eta naturaren arteko identifikazioa eta horren naturalizazioa eta ondorioak salatzen dituzte, baina ez guztiek; eta ekofeminismoaren korronteen arabera, modu desberdinetan baloratzen da natura/emakumea binomioa ere. Izan ere, 'ekofeminismo' hitzak ere mesfidantza eta arbuioa eragiten du feminista askorengan, emakumeak naturarekin eta amatasunarekin identifikatzeko joerarekin lotzen delako.

Ekofeminismoa filosofia, praxia eta mugimendua da. Gakoak ematen ditu egungo kontraesanak birpentsatzeko, nagsi diren iruditeriak iraultzeko eta naturarekiko eta pertsonen arteko harreman-modu eta eredu berriak proposatzeko, prozesu naturalen dinamikarekin modu harmonikoan eraikiko den kultura baterantz joan ahal izateko. Teoriatik, ekofeminismoak hainbat alor jorratzen ditu, zientziaren historiatic kritika epistemologikora, etika ekologikotik ekonomia burgesa, teoria marxistatik politika berdeetara. Pentsamendu korronte plurala da, beraz, testuinguru historiko, geografiko, kultural eta politikoaren arabera, hainbat eremu orokor zein zehatzetan teorizatuz: besteak beste, ekonomian, zientziaren filosofian, antropologian, soziologian, etikan, elikaduran, hirigintzan edo energian. Hainbat lanketa kontzeptual eta erreferente teoriko ditugu ekofeminismoan; baina, aldi berean, mami teoriko hori praxira eta egunerokotasunera eramatea da egozten zaion zailtasun eta erronka handiena. Praxi garatuena elikadura burujabetzan eta proiektu estraktibista eta suntsitzaileen aurrean dauden ingurumen-erresistentzia borroketan topatzen dugu, baita Euskal Herrian ere. Horietako asko gizarte mugimenduetatik sortu dira, zapalkuntzan dauden emakumeen eskutik. Hori nabarmentzea garrantzitsua da ekofeminismoa praxi eta mugimendu sozial gisa ulertu eta gorpuzteko gakoak aztertzeko.

Ekofeminismoaren jatorri teorikoak 70eko hamarkadan kokatzen dira, Françoise D'Eaubournek 1974an *Le féminisme ou la mort* (Feminismoa edo heriotza) argitaratzearekin batera. Bere ekarpena garaiko demografia prospektibetatik abiatzen da, planetaren mugak eta emakumeen ama izateko erabaki askea kontuan izanik. Egun, ekofeminismoan bi korronte nagusi aipatzen dira: ekofeminismo erradikala-kulturala-espirituala, emakumeek mundu naturalarekin duten antzekotasun naturala nabarmentzen duena; eta ekofeminismo konstruktibista, ikuspegi politiko sozialista edo marxistagoetara bideratzen dena. Baina, dikotomietatik harago, ondorengo taula osatzeko, genealogia ekofeministaren errepasoa egiten duten hainbat testutan oinarritu naiz,¹⁷ eta genealogiaren prozesu-ikuspegiari jarraitu diot.¹⁸ Asmoa hauxe izan da: ekofeminismoek jorratutako ildoak modu ez-lineal eta ez-hierarkizatuan ekartzeara, eta krisi sistemiko globalean Mendebaldeko ekofeminismoaren kosmobisioaren irizpideak garatzea.

Ekofeminismoak

Ekofeminismo kulturala-espiritualista (70eko hamarkada)

- Kapitalismoa garapen okerreko eredua da: bizitzaren materialtasuna antolatzeke moduan natura eta emakumeak mendean hartu eta suntsitu.
- Herri indigena eta nekazarien bizimoduaren suntsipena eta lehen eta hirugarren munduaren arteko desberdintasuna.
- Mendebaldeko kosmobisioari eusten dioten funtsezko kontzeptu asko berrikusten ditu kritikoki: zientzia, ekonomia, lana, ekoizpena, beharra.
- Merkataritza askearen neurriak zailantzen jartzen ditu (*General Agreement on Tariffs and Trade*).

Mugak/Kritikak:

- Emakumeen eta naturaren arteko aliantza estrategikoa mendekotasunetik eta emakumeen baldintza errealak bigarren mailara eramatea.
- Ingurumen feministen agenda despolitizatzea.

Erreferenteak: Vandana Shiva eta Chipko mugimendua, Maria Mies, Ivonne Gebarak.

Ekofeminismo liberala

- Berdintasun feminista oinarri.
- Ingurumen-higadura garapen-eredu ekonomizistaren emaitza.
- Emakumeen esplotazioa egoera marjinalaren emaitza.

Mugak/Kritikak:

- Eredu neoliberalak, teknologia eta zientzia hobeto aplikatzeko apustua egiten du.
- Adituen ahotsa emakumeena baino gehiago hartzen du kontuan.
- Emakumearen eta naturaren arteko harremanak ez du arazorik sortzen.

Erreferenteak: Nazioarteko erakundeak (Garapen Iraunkorreko Helburuak, Green New Deal proposamen aunitzetan).

Ekofeminismo konstruktibista (80-90eko hamarkadak)

- Feminismo erradikaletik eta ekologismo sozialetik paradigma ekologiko, sistemiko eta inklusibo berria.
- Patriarkatuak mundua antolatzeke erabiltzen duen dikotomia prozesuen banaketa sozialetatik abiatzen da, ekintzak balioetsiak eta baimenduak izan daitezkeen.
- Eguneroko ekintza txikiekin bidegabekeriak salatuz, botere egitura hori eraldatu.

Erreferenteak: Mary Mellor, Dianne Rocheleau, Alicia Puleo, Sandra Harding, Donna Haraway.

Ekofeminismo erradikala-esentzialista (60-70eko hamarkadak)

- Emakumea naturaren zaindaria.
- Borroka desberdinak erakustea (antimilitarismoa, feminismoa, bakezaletasuna, antiespezismoa, ekologismoa...).
- Emakumeen gorputzaren defentsan.
- Osasunerako hain kutsagarriak ez diren ekoizpen eta kontsumo moduak.

Mugak/Kritikak:

- Klasea, etnia eta geografia kontuan ez izatea.
- Emakumeen mendekotasuna naturalizatu eta, genero sistema indartuz, rola eta estereotipoak egonkortzea.

Erreferenteak: Mary Dalyren, Carolyn Merchant, Susan Griffin.

Ekofeminismo sozialista - Bizitzaren sostengarritasuna (2000-)

- Krisi zibilizatorioa eta begirada antikapitalista.
- Zaintza lanei begiratzea, ikusarazi gabea, aitortu gabea, ordaindu gabea eta kapitalaren metaketaren zerbitzura.
- Bizitzen merkantilizazioa.
- Ekodependentzia eta interdependentzia.
- Iraunkortasunaren etika.

Erreferenteak: Cristina Carrasco, Amaia Pérez Orozco, Yayo Herrero, Ana Boch, Elena Grau, Silvia Federici.

Ekologia politiko feminista (90eko hamarkada)

- Genero-dinamika baliabideak eskuratzeko eta kentzeko.
 - Gorputzei eta materiari buruzko eztabaidak.
 - Komunei eta zaintza feministaren etikari buruzko gogoeta akademiko eta aktibistak.
 - Ekologia politiko feminista dekoloniala garatzeko egin berri diren ahalginak.
 - Genero klasearekin, etniarekin eta kulturarekin elkar eragiten dute.
- Erreferenteak:* Karen Warren, Dianne Rocheleau, Rebeca Elmhirst, Esther Wangari.

Genealogiaren kontraesanetatik harago, sei hausnarketa:

1. *Subjektibitateen eraikuntzan ahalduentzeko eta boteretze-teorizazio eta praxien adibideak ditugu.* Adibidez, adar ekofeminista espiritualenak natur ingurunea suntsitzeak emakume askori zer-nolako kaltea eragin dien ohartarazi du, agerian jarritz emakumeak protagonista diren borroka ugari. Hori garrantzitsua da: alde batetik, garrantzitsua delako emakumeen borroken berri izatea, interseksionalitate ikuspegia barneratzeko borroka ekologistetan ere; eta, bestetik, aktibismoaren lorpenez jabetzeak pentsamendu positiboa sortzen duelako, politika suntsitzaileen eta bidegabekeriaren aurrean paralisia gaudituz. Baina, aldi berean, ingurumen-feministen agenda despolitizatzeak intentzio gabeko efektua ere sor dezakeela aipatu eta azpimarratu izan da. Izan ere, genero-harremanen analisia alboratzeak eta dualismoen suposizioetan oinarritzeak, politika feminista –estrategien arazoak barne– genero ikuspegi batera murriztea ez ezik, botere politikoa antolatzeak modua baldintzatu dezake, eta horrekin botere harremanen arazo eta erronkak aintzat ez hartzea. Kasurako, azpimarragarria da ekofeminismo espiritualista edo multikulturalak emakumeek biodibertsitatearen kontserbazioan egiten duten lanaren eta ezagutzen balorizazioa egitea. Emakumezkoek historikoki esleitu zaizkien rolengatik egin dituzten lanak ikusaraztearen kontra egin gabe, lan horiek duten garrantzia aitortu behar dugu; baina horrekin ez dugu emakume eta lan

horien arteko lotura finko, esentzialista eta naturalizatzaile-rik eraiki behar. Horri guztiari batu behar dizkiogu egungo dominazioaren birkonfigurazioan kontsumo-gizartearen sinesmen neoliberalak elikatutako emakumeen gorputza objektibatzeari lotutakoak; eta baita gero eta handiagoa den pornografia mediatikoaren inposizio sexista ere, aldi berean kanporatuz emakume zein ezarritako genero eredu eta rol hegemonikoetatik at daudenak. Beraz, ekofeminismoen begiradak sortutako teoria zein praxiek ekarritako irakaspenak baloratzeaz gain, beharrezkoa da subjektibitateen eraikuntza askeetarako etengabeko tentsioan dagoen pentsamendu kritiko gisa baloratzea ere.

2. *Ez da kasualitatea ekofeminismoaren feminizazioa eta prestigio eza.* Hiru hari punta. 1) Feminismoaren eta ekologismoaren elkarriketa gabezia, badu zeresana Mendebaldeko feminismoaren begirada hirizentrikoak eta begirada ekofeminista esentzialistatik urrundu nahiak. 2) Irakurketa

feministen oihartzuna txikia izan da zientzia ekologikoen analisi teorikoetan; iraganeko eta oraingo zientziaren kontzepzioa eta praktika erabat androzentrikotzat jotzen da, arrazoikeria hegemonikoaren logikaz eraikia. Are gehiago, zientziaren eraikuntzaren jabetza akademiaren eremuan eraiki da eta metodologia jakin batzuen esku egotea onartu, eta kosta egiten zaigu akademikoak ez diren jakinduriak

Irakurketa feministen oihartzuna txikia izan da zientzia ekologikoen analisi teorikoetan; iraganeko eta oraingo zientziaren kontzepzioa eta praktika erabat androzentrikotzat jotzen da

atzematea eta maila berean aitortzea. Gainera, sistema akademikoak bere burua birboteretzeko eraikiak ditu buztinezko lurrak, kristalezko sabaiak eta harresiak. 3) Sistema kapitalista eta patriarkalaren aldeko feminismoaren eta ekologismoaren irakurketa liberalak Mendebaldeko kontzientziak

apaltzen ditu, eta menderakuntzak sortzen dituen rol eta estereotipoak mantentzeko baliagarria bihurtzen da.

3. Interseksionalitatearen haritik, *zapalkuntzen txirikordatzeen konplexutasunaz* ohartzera garamatza. Rachel Carson, Vandhana Shiva eta Indiako eta beste hainbat lurraldetako estraktibismoaren ondorioz suntsiketa pairatzen duten emakume eta herriak, mugimendu arrazializatuak eta horien kontrako bortizkeria estrukturala, borroka antikapitalistak, sinbolismo erlijioso patriarkalaren aurka borrokatzen duten feministak, xenofeminismoak (Hester 2018) dakartzan erreproduktzio sozial eta sexualerako eredu ez-normatiboak... Ekofeminismoen txirikordek oso leku desberdinetatik datozen matxinaden ehunduraz aberasten gaituzte, eta, aldi berean, konplexutasuna dakarte. Konplexutasunean aritzeko, krisi ekosistemikoak begirada ekofeminista holistikoa izatea eskatzen du; baina, aldi berean, kosmobisio kokatuak gartzeak sekulako garrantzia du: batetik, kosmobisioen kolonizazioa eta kooptazioa ekiditeko; bestetik, erantzun errealak emateko, lekuan lekuko eta unean uneko –egunerokotasuneko– menderakuntza egoerak iraultzeko.

4. *Egunerokotasunaren eta kolektibotasunaren garrantziaz jabetzera garamatza*. Berehalakoaren eta etxekoaren garrantzia birgaitzera garamatza, ‘beharren’ esparruarekin zerikusia duen ororekin. Zeregin txikiak errebisatzeak, birbaloratzeak eta banatzeak garrantzia hartzen du. Birpentsatzera garamatza zertan diren elikadura, energia, garraio eta kontsumo sistemei lotutako beharrak, oro har, eta bizitzaren erreproduktzio sistemak, zaintzak eta afektuak, odol filiaziozko lotune afektiboetatik harago. ‘Bizitza ona’ zer den eta zeren arabera eraikitzen dugun. Zentzu horretan, ‘denbora’¹⁹ bizitzako baldintza gisa ulertzen da: etxeko lanetarako, parte hartze politikorako, osasuna zaintzeko, ikasteko, atsedena hartzeko. Beraz, garrantzitsua da beharrak eta denborak zertan diren esplizituki partekatzea. Horrez gain, diskurtso neoliberalak hatza erantzukizun indibidualean jartzen badu ere, eta paradoxikoa badirudi ere, besteekin batera

aritzeak ematen digu gure buruaren jabe izateko gaitasuna. Globalizazioaren aroan kapitalismoak elikatutako kontsumo jendarte suntsitzaileari aurre egitea ez da inondik inora prozesu indibiduala. Eraldaketa bidea kolektiboa da ezinbestean, norbanakoaren ahalduntzea erdigunean jartzen bada ere. Kolektibotasunaren eraikuntzan gobernantza ereduak feministak izatea gakoa da, bai antolaketa egitura, botere banaketa eta dinamizazio mekanismoei dagokienez, eta baita konfiantzazko harreman eta komunikazio modu horizontal eta eraginkorrak jorratzean ere.

5. *Lurraldea*. Ekofeminismoaren praktikak ezinbestean lurraldean jardutera eta lurraldetik pentsatzera garamatza, lurraldean sortzen baitira harremanak, prozesuak, ekimenak, estraktibismoa, artifizializazioa, kutsadura kimikoa... Izan ere, ekofeminismo espiritualistak paper garrantzitsua bete du arriskuan dauden lurraldeak babesteko eta bertako emakume defendatzaileei laguntzeko. Halaber, Abya Yalak izendatzen duen lur-gorputz lurralde ikuskerak eraldaketa begirada lantzen lagundu gaitzake; baina, ekar dezakegu gurera latitude horietako ikuskera kontzeptuaren kooptazioa ez den logika batekin? Hurbilpen horretan, Osatze Feministak gorputza garela dio, eta gorputza dela gure lehenengo lurraldea, hainbat indarkeriatatik askatu beharrekoa. Bestalde, lurraldea defendatzea ez dago hiritik deskonektatuta. Izan ere, hirietan borroka ekofeministen ezaugarriak topatzen ditugu: auzoetan tokiko merkataritza suntsitzean, etxebizitzaren garestitzean, hiri eta herri guneen turistifikazioan, airearen kalitatearen galaran, zarata etengabea... Azken finean, bizi garen lurraldeak eta espazioak eta horiekin ditugun loturak zaintzeaz ari gara.

6. *Teknologiarekin zer egingo dugu?* Ekofeminismoen eztabaidan, bada pentsatzen duenik teknologiak modernizazioaren aspektu onak dakartzala, eta oso jende gutxi egongo dela prest teknologiak emakumeen autonomiari dakartzkion erosotasunei uko egiteko; beste ahots batzuek diotenez, teknologia eta zientziaren garapenari esker gero eta lan gutxiago egingo dugulako mantra ikuspegi androzentrikoa da, lanaren

barruan dugun zaintza eta bizitza erreproduktiboaren zatirik handiena ezin delako teknologiaren bidez egin, ez bada emantzipazioaren ikuspegi okerrarekin. Eredu honetan, xenofeminismoaren ikuspegiak (Hester 2018) ez du teknologia baztertzen; eguneroko bizitzaren parte gisa ulertzen du, potentzialtasun handiko esku hartze feminista duena. Ildo

Euskal Herriko
ekofeminismoaren
heldulekuak arakatzean,
antropologia feminista
eta praxi eta mugimendu
feministan eta
agroekologian topatzen
ditugu batik bat

horretan, aldaketa teknologikoa hainbat talderen kontrol borrokan mende dagoen prozesua da, eta horien emaitzek eragin handia dute boterearen banaketan eta gizartearen barruko baliabideetan. Beraz, edozein teknofeminismo emantzipatzailek esku-hartze politiko hitzartu baten forma hartu behar du, zapalkuntza egitura guztien izaerari adi.

Teknologiaren eremuan bilatu beharreko erantzun askatzailerak teknologia burujabetzaren ikuspegi eta eskubidearekin elkarriketa bat izatearen beharra ikusarazten digu.

Ekofeminismoaz Euskal Herrian

Euskal Herriko ekofeminismoaren heldulekuak arakatzean, antropologia feminista eta praxi eta mugimendu feministan eta agroekologikoan topatzen ditugu batik bat.

Antropologia feministaren azterketetan, ekofeminismo esentzialistaren aztarnak topa ditzakegu. *Etnografia feministak Euskal Herrian* ikerketa lanean jasotzen da:

... ez zegoela (ez dagoela) frogaraz edota testigantza nahikorik Euskal Herrian matriarkaturik izan zenik sinesteko. Mito moduko bat da, beraz, ideologia bat, gizartean –euskal gizartean beste hainbatetan gertatzen den bezalaxe– zabaltzeko eta eratu dena eginkizun sozial bikoitz batekin: batetik, euskal gizartearen inguruan zeuden gizarteetatik bereizteko; eta bestetik, (euskal)

emakumeentzat botere eredu zehatz bat (botere ikusezinarena) garatzen laguntzeko. (Esteban eta Hernández 2016: 8)

Matriarkatuaren ezaugarriak aztertzean, elementu mitologiko zein errealak bildu izan direla aipatzen da: batetik, Mariren pertsonaia dugu; bestetik, nekazaritza giroko emakumea. Antropologia feministaren ikerlanek euskal emakumeen errealitateak erakusten dituzte, euskal gizartea bere konplexutasunean, eta aipatutako ikerlanekin *desmitifikatze* prozesua garatu da.

Sorginen inguruko iruditeriaren eraikuntzak ere badu zeresanik hemen, ahalbidetzen digulako estatuak zer testuingurutan kontrolatu izan dituen emakumeen gorputzak –eta bertan sorginen jazarpena– sistema ekonomikoko kate begiak antolatzeko. Silvia Federiciren ondorioekin bat, Zugarramurdiko leizeetara joatea besterik ez dago inkisidoreen begietatik sorginak, emakumeak, begiratzeko lekuan kokatu ahal (kokatzen) garela jabetzeko: *akusatutako emakumeen patu ikaragarria turistak erakartzeko ikuskizun bihurtu da, eta sexismo eta arrazakeriaz betetako inkisidoreen ikuspuntua irudikatzen duten irudi estereotipikoak sustatzen dira. Emakume zatar eta okertuak, maltzurak, baztertuak, zoroak, janzkera bitxi eta arrotzekoak* (Federici 2017). Akelarre filmak, dominazioaren birkonfigurazioaren lehiotik, emakumeen gorputza objektibatzeari lotutakoekin jokatzeko du, eta zeri-kusi gutxi du historialari feministek jasotako alargun, sendagile eta parterekin eta garaiko diziplinamendu helburuekin.²⁰ Eta horrek guztiak badu garrantzia; emakumeen gorputzen aurkako jazarpen basatiaren arrazoiak daudelako hor, eta egun oraindik iruditeria jakin bat elikatze erabiltzen dira. Horrela, kanpoan uzten dira ‘bestelako’ subjektuak, osasun erreproduktiboaren burujabetza edota harreman-eredu askeen eraikuntza. Beharrezkoa da irakurketak testuinguru sozial eta politikoetan kokatuta berrikustea desmitifikaziorako eta despatriarkalizaziorako, transmisioa eta iruditeria eraitkitzen baita herri baten errelatuarekin. Izan ere, sorkuntzak trantsizioak modu positiboan irudika ditzake, ekologismo sozialaren proposamen eta jardunbideei zentzua emanez.

Horren adibide da *Zirriborroak eta gero*, utopien etorkizuna irudikatzen duten hainbat euskal idazleren ipuin laburren bilduma,²¹ eta horietako bat baino gehiagok jasotzen du ekofeminismoa eraikitzeko irudimen politikoa.

Azken urteetan, antropologia feministaren ikerketak gorputzaren eta emozioen ikerketaren bidetik ere etorri dira.²² Ikerketa galdera horiek badute zerikusirik hainbat eragile eta herri mugimenduk zaintzaren inguruan eginiko azterketa, aldarrikapen eta proposamenekin. Adibidez, Emaginek zaintza lanak demokratizatzeko eta Euskal Zaintza Sistema Publiko-komunitariorantz trantsitatzeko gakoak plazaratu ditu, eta ekofeminismoaren bizitzaren sostengarritasunerako begiradan kokatzen direla esango nuke: gorputzari errotua (pertsona oinarri), tokian/lurraldean errotua (auzoetatik eta herri txikietatik abiatuta) eta publiko komunitarioa (bizitza zaintzeko modu bakarra komunean delako).²³ Begirada horiek baliagarriak zaizkigu 'ondasun komunen' inguruan izan ditzakegun begirada esentzialistak iraultzeko, eta ondasun mota desberdinen kategorizazioa ikuspegi demokratizatzaileagoekin eratzeko komunitateen baitan (Ezquerria *et al.* 2017, Arroyo eta Sampedro 2020).

Ekofeminismoaren ariketatzat hartu behar da Euskal Herriko Bilgune Feministako Osatze Feminista taldetik landutakoa ere (Osatze Feminista 2020). Latinoamerikako Abya Yalarengandik edan, eta proposamen politiko kokatua egiten da, prozesuak aktibatu eta gorputzak, espirituak eta identitateak sendatu eta osatzen lagundu nahi duena; gorputzetik eta kolektiboan, askatasunean bizi ahal izateko. Generoa, klasea, lurraren defentsa, Euskal Herritik eta euskaratik zeharkatua eraikitzen den proposamen politiko gisa aurkezten da. Osatze Feministaren hausnarketak ondorengo galdera ere sortzen dit: *zer garrantzi du hizkuntzak iruditeria ekofeminista egituratzean?* Erantzunera hurbiltzeko, *Trikua esnatu da* saiakeran jasotzen den hau oso lagungarria da (Agirre eta Eskisabel 2019: 38-39): *Deborah Cameronen arabera, hizkuntza ordenatzeak mundua ordenatzea esan nahi du, hizkuntza delako hizkuntza bera eta aldi*

berean beste zerbaiten ordezeko sinbolikoa. Hizkuntza erabilera beste arlo batzuk kontrolatzeko eta antolatze modua ere bada..., jendeok hizkuntza horrekin egiten ditugun edo ez ditugun praktiketan eragiten du. Eta praktika horiek pertsona, herritar eta hiritar gisa eraikiko gaituzte, baita gure komunitateak ere. Agirrek eta Eskisabelek galdetzen dute: zergatik esan behar diegu euskaraz egin behar dutela klima aldaketarekin kalera ateratzen ari diren milaka gazteei? Eta erantzuna: Amazoniaren defentsa, hemen, geure auzi ekologikoen eta euskararen defentsa delako... Bizitza bizigarriagoetarako baliabideak ez baitira bakarrik materialak... Ezinbestekoa da norbera nor izatea. Beraz, Mendebaldeko herriotan hizkuntzaren auzia bada hegemoniaren aurkako borroka ere. Sorgin ehizak ez zuen soilik balio izan sistema ekonomiko berri baten oinarriak finkatzeko, hizkuntza, kultura eta sinesmen hegemonikoak inposatzeko ere balio izan zuen. Mendebaldeko gizartea eta, oro har, mundua pentsatzen duen subjektua Gizon Zuri Burges Heldu Heteroa dela gauza jakina da; baina, hortik harago, subjektu hori hizkuntza hegemoniko-kolonialetan mintzo da eta hegemonia horretatik pentsatzen du mundua eta eraldatzen du lurraldea. Mendebaldeko herrialdeotako hizkuntza gutxituen eta jazarrien aldeko borrokak, gurean euskararenak, ezinbestean izan behar du borroka dekoloniala. Izan ere, mundua dominatzen duen hegemonia mendebaldar hau ez da soilik hegoaldeko komunitateak jazartzetik indartu; tokiko komunitateak eta beren ingurunea deuseztatetik ere elikatu da.²⁴

Politizazio horretan, azken urteetako Martxoak 8ak jaso izan du ekofeminismotik. M-8ko grebak lan greba, zaintza greba eta kontsumo greba izan dira. Egun horretako ariketak kontsumo-greba bat zergatik egin behar den ulertzen laguntzen du; produkzio-sistemak, egunero-egunero, bizitzako baldintza materialekin topo egiten duela ikusarazteko. Beste adibide bat: 2019ko Durangoko Euskal Herriko V. Jardunaldi Feministan, «bizitzak erdiguneratzeko agenda partekatuak» mahaigaineratu ziren esplizituki, muga ekologiko, sozial eta ekonomikoen diagnosiarekin eta zaintza zein elikadura

burujabetzaren gaiak landuz, bai hausnarketa espazioetan, bai horietatik kanpo.²⁵ Aurretik ere, ildo bereko ekimenak izan dira Alternatiben Herria edota Bizi! mugimenduak aktibatu dituen beste zenbait; ondoren etorri dira hainbat eta hainbat txokotan egitura komunitarioa hartzen ari diren proiektuak,²⁶ edota konfinamendu garaian garatu diren hamaika ekimen. Beraz, ikusten dugu Euskal Herrian ere gero eta gehiagok hartzen duela bere gain diskurtso antikapitalista eta antikontsumista. Baina ezinbestean sortzen den galdera da: *elkarrizketa partzializatuetatik harago, zenbateraino lortzen ari gara proiektu 'txiki' horien logika desmaterializatzea, despatriarkalizatzea eta desfamiliarizatzea?*

Orain galdera horren erantzunetan sakontzea ezinezkoa bada ere, uste dut baditugula erreferentzia interesgarriak erantzun batzuk bilatzeko: 1) *EAEko demokrazia patriarkala* ikerketa mamitsuan, patriarkatuaren birsortze mekanismoak azaldu eta zenbait proposamen zehatz ematen dira (Goikoe-txea *et al.* 2017). 2) 2020ko udaberriko konfinamenduan mugimendu feministak sortutako elkarrizketa mahaian, *Bizitzak erdigunean. COVID-19aren krisiari eta neoliberalismo patriarkal eta kolonialari aurre egiteko proposamenak* egitas-moa landu zen. Azpimarratzekoa da, sindemia garai hauetan, bestelako konbultsioak etortzen direnerako ezer gutxi dugula protokolizatuta bizitzak erdigunean jartzeko logiketan, eta proposamen horretan jasotakoak aintzat hartzekoak direla. 3) Ekonomia sozial eta eraldatzailearen paradigmaren baitan, ekonomiaren dimentsio politikoa indartzeko eta ekintzailetza sozial kooperatiboko proiektuen izaera eraldatzailea lantzen laguntzeko adierazle sistema baten tresna garatu da (Beguiristain *et al.* 2021). Bertan, lanaren burujabetasuna, ekimen kolektiboa, bizitzaren iraunkortasuna eta lurraldetasuna dira oinarri. 4) Desmaterializazio, despatriarkalizazio eta desfamiliarizazio bidean, Etxaldeko Emakumeak²⁷ kolektiboak *agroekofeminismoaren* proposamena egiten du. Batetik, landa eremua feminismoarekin eta feminismoa landatasunarekin²⁸ kutsatzen da, desnorabide horiek garatzeko bide gisa; bestetik,

sistema agroindustrialaren irakurketa kritiko zorrotzaren aurrean, formazio eta elkar laguntza tresnekin desmerkantilizazio eta desfamiliarizazio praktikak proposatzen dira, tokian tokiko emakumeen problematikak landuz eta elikadura iraunkorraren eta baserriko lanen balioa mahaigaineratuz.

Atal hau amaitzeko, ekofeminismoaren autobegiratze kritikoari lotuta, premiazkoa da mugimendu ekologistaren eta feministaren arteko artikulazioa. Horretarako, heldu behar

zaion gaia da orobat landa eremuko eredu agroindustrialak Euskal Herrian²⁹ sortzen dituen talkak. Oro har, hiri eta landa jendartearen artean egunerokotasunean dagoen distantzia eta deskonexioa handia da (fisikoa zein psikologikoa, ideologikoa zein emozionala), baita feminismoan ere.³⁰ Ondorioz, Euskal Herriko ekoizpen eredu agroindustrialaren eta ekologismoaren eta agroekologiaren arteko talkak ulertezinak edo osatugabeak izatea

eragiten du eztabaida sozialean. Alde horretatik, ekofeminismoaren irakaspenak beharrezkoak dira ekoizpen eredu iraunkor baten aldeko itun soziala eraikitzeko. Ez ditzagun erabaki itzulezinak har bizi garen lurraldeei buruz, ez daitezela lurralde sakrifikatuak bihurtu.³¹

Premiazkoa da mugimendu feministaren eta ekologistaren arteko artikulazioa. Horretarako, heldu behar zaion gaia da orobat landa eremuko eredu agroindustrialak Euskal Herrian sortzen dituen talkak

Prospektibarako itsasargiak

Sektore ekonomikoen ekaitza omen dator. Saiakera honen hasieran zurrumbiloko inertziaren kontrako norabidean ipini dugu lema. Amaitzeko, itsasargi batzuk jaso nahi dira.

Itsasargi bat: ekofeminismoa mugimendu gisa eraikitzeko, feminismotik ikasitakoak aintzat hartzea. Feminismoak bere

marra gorriak markatu ditu, agenda politiko eta sozialean daude, tentsioa mantentzen dute; sentitzen ditugu; babesten gaituzte. Aldiro-aldiri pintura gorriarekin erreparatzen ditu mugimenduak, markatutakoak betearazten saiatzen da, barnean zein kanpoan, kosmetika edo azalekoak direnak salatuz; etengabeko aurrerapausoak bizi ditugu. Irakaspen horietatik, *nola interpelatu ekofeminismotik moralitatean jausi gabe? Nola landu interpelazio kolaboratiboa eta atsegina, ez-bortitza eta erradikala?* Politizatzea da bidea. Edukiak, praktikak, antolaketa kolektiboa. Pentsamenduei, ekintzei eta gizarte mugimenduaren antolaketari orientazio politiko ekologista eta feminista ematea. Horiek lantzeko, hainbat irizpide partekatzen ari gara azken hilabeteotan foro, hitzaldi, akanpada edota idatzien bitartez: beharrezkoa dugula emozioetatik transmititzea –umoretik, adibidez–, bulkadak lortzeko irisgarritasun handiagoa dutelako; sorkuntza imajinarioak eraiki eta deseraikitze bidea izan daiteke (bizikletan, solasaldian, tailerretan, foroetan, fabulatzen...), baita deserosoak zaizkigun gaiez solastatzeko ere, minez³² eta biolentziaz, militantzia ereduez...

Bestalde, itsasargia ere bada Euskal Herrian ekimen kolektiboak aktibatze erakutsi izan dugun potentzialtasuna (hor ditugu ikastolak, kooperatibagintza, borroka ekologista eta borroka feminista). Gainera, testu honetan ekofeminismoak Euskal Herrian izan dezakeen argazki osoa osatu ez badut ere, nago emandako bildumarekin atzematen dela gero eta agerikoagoa dela mugimendu feminista ekofeminismoaren begirada propio eta kokatu baten garapena egiten ari dela, Mendebaldeko –eta batzuetan Latinoamerikako– genealogiatik jasotzen diren erreferentziak hartuta, baina Ipar zein Hegoko emakume, bizidun eta hurrengo belaunaldiak botere harremanen ondorioz jasaten (edo jasango) dituzten indarkeriak aintzat hartuz (akaso, ez beti behar beste). Argi dago ez dela beste batzuen esku uzteko ariketa. Hala ere, puntualak diren ekitaldietatik harago, ekofeminismoa eraikitzekotan, kolektibitate askotarikoetatik eraiki beharko dugu. Jakina da

geure taldetasunek homogeneousotasunaren ezaugarria dutela; hortik harago joateko, beharrezkoak dira partekatua den begirada transgenero eta dekoloniala eta izaera intergenerazionala, pertsonak, taldetasunaren parte izateko, identifikatua sentitzea behar duelako. Horretarako, aliantzak eta entzumen aktiboak lantzeko denborak eskaini beharko dira, bai talde zehatzetatik kanpora, bai barrura, taldetasun berrien beharrei erantzuteko.

Erronka izaera duen beste itsasargi bat da izaki mugatuak garela onartzea. Izan ere, egiteko asko dago, eta batzuetan ahal baino gauza gehiagotara jotzen dugu. Ekofeminismoa, eta aktibismoa oro har, munduarentzat eta guretzat indarra ematen digun kausa handiago batekiko konpromiso gisa uler daiteke; baina talde batean inplikazioen eta garaien aniztasuna ere onartu behar dugu, gauza asko premiazkotzat jotzen baitira. Eta, horretarako, beharrezkoa da militantziak eta bizitzak uztartzea, eta, beraz, gure bizitzak gure komunitate militanteetan presente egotea.

Funtsezko kontua da sistema berrartikulatzen ari dela, jendartearen kontrola eta baliabideen bereganatze prozesuekin. Desazkundera saihetsezina da; materia, energia eta hondakin sorkuntza gutxiagorekin bizi beharko dugu. Prest gaude autorik gabe edota arropa gutxiagorekin bizitzeko? Etxeak birbanatzeko eta beharren erantzunak demokratizatzeke? Prest gaude kuestionatzeko dugun dirua, ospea, arrakasta maila nahikoa ote den? Nahikotasunaren etikak desioen, nahien eta beharren kontzeptua birdefinitzen ditu, beharrak merkatu-eskaera bihurtu beharrean prozesuak desmerkantilizatuz, eskaera-maila modu nabarmenean murriztuz edo bertan behera uzteko aukera erakutsiz. Bestela, nola landatu eta gauzatu banaketa kultura desazkunde prozesuetan? Bizigarriak diren irlak eta bizigaitzak diren lurraldeak sortuko ditugu? Ala birbanaketa justu eta demokratikoan oinarritutako desazkundera garatuko dugu? Utopiak irudikatzen gabilta gaur. Lurralde guztietan, gero eta pertsona, kolektibo eta erakunde gehiagok aktibatzen dituzte banakako edo taldeko erantzunak aurrez

aurre ditugun erronken aurrean: ekologikoak, feministak, ekonomikoak, kulturalak, sozialak... Erantzun horiek, guztia ez badute konpontzen ere, eta partzialak, marjinalak edota txikiak izanda ere, gizarte posibleetarako itsasargiak dira.

Esker onak

Eskerrik asko UEU eta Jakineko kideei, ariketa honekin muga propioetan murgiltzeko aukerara eraman nautelako. Eta ariketa honetan bidelagun esplizitu izan ditudan Leire, Irati, Enara, Saioa, Maddi, Maitane, Leto, Xabi eta Nekaneri. Andresi, hitz jokoan jakintzan hain eskuzabal eta irribarretsu beti. Eta ikerketa zein hausnarketa zurrunbiloetan itsasargi zaretenoi, testuan zehar, bibliografian... zaudetenei eta ez zaudetenei. 🌱

Oharrak

1. Cristina Carrasco eta Enric Tellok (2013) sakontzen dute gizarte euskarriaren katearen mailetan. Kate hori bost mailak osatzen dute, bizitzarako ezinbestekoak ez direnetatik hasi eta bizitzarako ezinbestekoak direnetaraino: sistema naturalak, etxeko zaintza, komunitateak, estatua eta merkatuak. Bost kate-mailen arteko loturen eta elkarreraginen analisia azterketa-tresna baliotsua da, 'ekonomia erreal' posible baten bidea desmerkantilizazioa, despatriarkalizazioa eta desfamiliarizazioa birpentsatzeko, garapen pertsonal zein kolektiborako beharrak definitzeko eta eskubide eta joko arauak eraldatzeko. Zentzu horretan, interesgarria da Carrasco eta Telloren azterketa *EAEko demokrazia patriarkala* (Goikoetxea et al. 2017) ikerketan garatutako analisi eta kontzeptuekin lotzea.
2. Zehaztu behar da Ipar globaleko lurraldetik plazaratzen dugula go-goeta hau, eta bertatik elikatzen da gehienbat teorizazio eta adierazpen praktikoen zatirik handiena; beraz, testuan zehar emakumeak aipatzean, oro har emakume zis, autoktono, zuri, heterosexual eta dibertsitate funtzionalik gabekoak aipatzen dira. Ildo horretan, agerikoa da lanaren lerratzea, eta ikerketak ez du jasotzen beren burua emakume, feminista, ekologista edo ekofeministatzat dutenen aniztasun osoa biltzeko beharrezkoa litzatekeen espezifikotasuna.

3. Gainera, kontuan hartu behar da, azterketa horien kalkuluak egite-rakoan, lanorduren kostua 8-9 euro inguru izaten dela, asko jota. Aldiz, soldatapeko emakumeen lanorduak, batez beste, 16,7 euroko kostua du Euskal Herrian. Kopuru horrek soldataz gaineko kotizazio guztiak biltzen ditu, eta industrian, eraikuntzan eta zerbitzuen sekto-rean kontratazio formalarekin jarduten diren andreen soldatak har-tzen ditu aintzat. Gizonen kasuan, lan kostu hori 19,2 eurokoa da, hau da, bi euro eta erdi garestiagoa (+%11,7) (datua zabalago eskuraga-rrri: www.gaindegia.eus/eu/gizon-eta-emakumeen-arteko-aldea-lan-sarian). Bide batez, azpimarratu behar da horrelako azterketetarako datu eta iturrien gabezia handia dugula; eta, aldi berean, Gaindegia behategitik jaso dugun mezua: *Gaindegia, bizi dituen zailtasun eko-nomikoen eraginez, behategiko jarduerak eten ditu ekainaren 30arekin*. Zenbaitetan jo dugu bertara datu bila eta ebidentziak kontrastatze-ko, eta beti egin izan du lan oso erabilgarria eta bikaina. Ikerketa eta berrikuntza independentearen aldeko apustua egitekotan, Gaindegia behategia aktibatzea funtsezkoa da.
4. Mantra ezagunak dira: *Zientzia objektibo-unibertsala edo neutroa da; etengabeko ekoizpenean oinarritutako hazkunde ekonomikoaren ere-dua positiboa da; lorpen materialean eta aberastasunean oinarritzen da arrakasta pertsonala; merkatu askea da bide bakarra; merkatuak auto-rregulatzen dira; teknologiek gaurko arazo guztiak konponduko dituzte...*
5. Are gehiago, trantsizio delakoaren irtenbideak zer eta nola izan behar duen erabaki nahi dute, mehatxuak erabili behar badituzte ere, azke-naldian sektore elektrikoaren berrantolatzea mahai gainean dauka-gun honetan ikusi dugun bezala. Beste adibide bat: zailtasunak daude jakiteko Euskadin Next Generation funtsetan aipatzen den proiektu bakoitza zertan datzan, nork gestionatuko dituen funtsak, nola kon-trolatuko diren proiektuen xehetasunak. Dakiguna da elikadura sis-temarekin zerikusia duten bost proiektu nagusiak berrikuntza eta digitalizazio ardatzean jasotzen direla; horietatik biri, Smart Food Country 4.0 eta Basordako akuikultura parkeari, 276 milioi euro es-leitzen zaizkiela (elikadurarekin zerikusia duten funtsen %65). Hala-ber, badirudi ez dela inondik elikadura iraunkor baterako trantsizio agroekologikorik jasotzen; ez dela elikadura ikuspegi sistemiko eta estrategia kohesionatu bat jorratzen Euskal Herrirako; ez zaiela hel-tzen hainbat diagnostikotan azpimarratu diren nekazaritzari eta eli-kadura sistemari loturiko beste horrenbeste arazo ekosoziali. Hauxe dugu, beraz, sakoneko eztabaida: epe luzera behar esentzialak direnak nondik nora berrantolatuko ditugun.
6. Saiakera honen helburua kokatzen da egungo krisi sistemikoak inter-pelatzen dizkigun ildoak azpimarratzean eta Mendebaldeko ekofemi-

nismoen ikuspegiak aletu eta sindemian sortzen duten abagunea aztertzean, eztabaida Euskal Herrian ere kokatuz. Zentzu horretan, Mendebaldean ekofeminismoa, ekodependentzia eta interdependentziaren hitz eta esanahiak landu badira ere, beste latitude batzuetan beste genealogia batzuk daude, Abya Yalarena esaterako, ikuspegi anticolonialetatik sortua. Izan ere, ekologiaren kontzepzioan aldeak daudela kontuan izan behar dugu, zerikusia dutenak naturak kulturen duen izarearekin eta 'ekologismoaren' hemengo lurraldeetako kontzeptualizazio modernoarekin. Ondorioz, ekofeminismoaren kosmobisioa kokatua izatekotan, munduari begiratzeko kultur irizpideak aintzat hartzea ezinbestekoa da. Beraz, ekofeminismoez hitz egin behar dugu, pluralen, latitude desberdinetan elementu desberdinek osatzen dutelako ekofeminismoaren kosmobisioa. Dena den, zehaztu behar da orobat ekofeminismoaren kosmobisioa ez dela homogeneoa Mendebaldean, aurrerago xehatuko dugun moduan; beraz, alde horretatik ere Mendebaldean ekofeminismoen begirada askotarikoak badiela esan beharra dago. Horrela, argitu nahi dugu saiakera hau Mendebaldeko ekofeminismoen ariketa mugatua dela, nahiz eta behin baino gehiagotan beste lurraldeetako inspirazioak eta irakaspenak partekatu eta aintzat hartu; eta horrez gain, nahiz eta testuan ekofeminismoa singularrean erabili, aintzat hartzea nahiko genuke Mendebaldean ere ekofeminismoen begirada askotarikoak daudela kontuan hartu nahi izan dela; horregatik, Mendebaldeko aniztasun horri aipamena egiteko, testuko momentu batzuetan pluralera joko dugu. Espero dugu azalpen luze hau balia-garria izatea ekofeminismoen inguruko hausnarketa bera aberasteko.

7. Ildo horretan mintzatzen da Luis González Reyes ondorengo hausnarketan: <https://vientosur.info/estrategias-decrecentistas>
8. Interesgarria da *Soberanía Alimentaria*-n June Fernández-en hausnarketa irakurtzea (www.soberaniaalimentaria.info/numeros-publicados/77-numero-41/872-contra-los-gigantes-de-la-energia-autodefensa-y-au-toorganizacion-ecofeminista). Eta sortzen zaigun galdera da: zer eragin dute dagoeneko gure landa eremuetara dakarzkiguten proiektu estraktibista basatiek? Zer eragin dute landa eremuko emakume zein pertsonengan, adibidez, Arabako makroproiektu energetikoek?
9. Ekologismoa eta feminismoa ez dira laburbiltzen ekonomia ekologikora eta feministara, noski. Egungo krisi sistemikoak begirada txirikordatuak eskatzen ditu, ekonomia, politika, natur zientziak, antropologia, filosofia, demografia eta beste hainbat esparru txirikordatzea. Testu honetan bilbe hori dagoela ulertzen da, nahiz eta zehazki ez garatu. Are gehiago, diziplinartekotasunaz gain, teoria, praxia eta mugimendu sozialen ekarpenak elkarri lotuta doaz, zientzia bera eraikitzeko postmoduen adierazle.

10. 9. oharra aintzat hartu.
11. Yayo Herrerok horrela azaltzen du: *Ekonomia ekologikoa ekonomia eta gizartea biosferaren barruan kokatzearen ondoriozko baldintza-tzaileetan zentratzen da, eta, beraz, ekonomia horren barruko azpi-multzoa izan behar da, eta ez kontrakoa. Ekonomia feministak honako hauetan jartzen du arreta: giza bizitzaren immanentzia, bizitzaren eguneroko ugalketa bermatzen duten lanen eta zereginen gaindiezintasuna, eta emakumeak gizarte patriarkaletan menderatzen dituen egiturazko desberdintasun ekonomikoa. Bi ikuspegi horiek balioa ematen diete pentsamendu hegemonikoak beheagoko gisa izendatu dituen prozesu eta subjektuei, giza existentziarako guztiz erabakigarriak izanagatik, ikusezin bihurtu direnak. Ekonomia feministek eta ekologikoek hitz egiten dutenean, bien aberastasun kontzeptuala partekatzen denean, bakoitzak bere aldetik aurre egiten dieten arazoan azterketak sakontasuna eta argitasuna irabazten du (Herrero 2016).*
12. Zer da bizitzak erdigunean jartzea? Testu honen luzerak ez digu hori garatzeko aukera ematen, baina Amaia Pérez Orozco (2015) argigarria da galderan murgiltzeko.
13. Berrikusten diren kontzeptuen erreferentzia eta lanketa asko daude. Argigarria izan daiteke Marta Barbak, Miren Artetxek *Argia*-rako eginiko elkarrizketan, feminismoaren eta ekologismoaren arteko txirikordaketan, 'espezie' kontzeptuaren inguruan egiten duen hausnarketa: «Niretzat behar-beharrezkoa da feminismoa eta ekologiaren begiradak gurutzatzea. Transespezie kontzeptua ulertzeko, adibidez. Espeziearen nozioa problematizatu behar dugu natura-kultura dikotomia desegiteko. Espeziea Mendebaldeko botanika modernoak eraikitako kontzeptua da. Ez dugu zertan naturari espezieen filtroitik begiratu. Bi izaki espezie berekoak edo bi espezieetakoak dira genetikaren eta elkarrekiko ugalkortasunaren arabera. Baina ahaidetasuna pentsatzeko modu gehiago egon litezke. Beste modu batera ulertuta, guk ezin dugu ez bizi eta ez ugaltu beste animalia batzuk gabe. Gure hesteetako bakterietatik hasita. Ahaidetasuna, bizitza sortu ez ezik bizitza sostengatzen duen harreman gisa uler daiteke. Espezieak hain modu zurrunean isolatzea abstrakzioa da, baina ez da errealtatea. Mundua pentsatzeko, antolatze eta ulertzeko modu gehiago daude, eta hortik munduan egoteko modu berriak –eta beharrezkoak– sor daitezke» (*Argia* 2.731, 2021-05-09: 15; www.argia.eus/argia-astekaria/2731/marta-barba-sustraiak-eskuetan).
14. Galdera berriak sortzen zaizkigu hau mahaigaineratzean: *Ez al gara emakume feministak kanpotar sentitzen eta lekua ezin topatzen ibiltzen feministak ez diren esparru ekologista edo agroekologikoetan, adibidez? Adibidea zehaztuz, emakume baserritarrari horixe gertatu*

ahal zaio, emakume izateagatik eta baserritarra izateagatik. Horrela, batetik, energia politikoaren xahuketa gertatzen da mugimendu bakoitzak bere agenda apartekoa eta elkarrengandik baztertzaila duelako, oro har, nahiz eta praktika komun batzuk atzeman ditugun azken urteetan, bereziki mugimendu feministaren eskutik. Bestetik, talde bakoitzean nagusi diren bizi-esperientzien gainean osatzen diren diskurtsoak bi dira: emakume izatearen errelatua eta hortik eraikitzen den subjektua, eta baserritarra izatearen errelatua eta hortik eraikitzen den subjektua. Eta, euskaldunen kasuan, hirukoitza. Beraz, egiturazko interseksionalitateak egon daitezke (generoa, landa eremukoa edo baserritarra izatea, euskalduna...), eta interseksionalitate politikoa eta ordezkartzaren interseksionalitatea. Zentzu horretan, aukera da ekofeminismoak edota agroekofeminismoak (aipatuko duguna) sortu ahal dituzten abagunetan murgiltzea.

15. Lorea Agirre eta Idurre Eskisabelen *Trikua esnatu da* inspirazio iturri berezia izan dugu testu hau josteko, eta baita eurek proposatzen dituzten politizazio eta boteretzeko prozesuen urratsetan pentsatzeko ere, nahiz eta ez garen sakon murgildu (Agirre eta Eskisabel 2019: 99).
16. Beste behin ere galdera mailan geratzen gara; baina galderak egiteak botere handia duela uste dugu, erantzunak bilatzen hasteko.
17. Bibliografian jasotzen ditugun ondorengoak izan ditugu erreferentzia nagusitzat: Herrero (2021), Puleo (2000 eta 2020) eta Martinez (2007).
18. Mugimendu ekofeministen errealitatea zein den begiratzen dugunean, beste gizarte-mugimendu batzuekin gertatzen den bezala, aniztasun handia ikus daiteke. Eta ekologismoaren eta feminismoaren bidegurutzea zenbait modutara moldatzen da, zenbait modutara gauzatzen da, feminismo desberdinak eta ekologismo desberdinak baitaude. Horregatik, gorago irekitako azalpenekin jarraituz, ekofeminismoez hitz egin behar dugu, pluralean, eta ekofeminismo kokatuz, unean unekoaz, lekuan lekukoaz. Beraz, historia eta kultura eraikitzen gaituzten eta deseraiki gaitzaketen tresnak direla uste badugu ere, eta ekofeminismoaren tresna politiko askatzailea jomuga izanik, unean uneko eta lekuan lekuko ikuspegi desberdinak adieraz daitezkeela uste dugu. Lurralde bakoitzean zentzua izango du ekofeminismo mota eraginkorrena praktikatzeko; ez dago ildo jakinik, lurralde eta komunitate bakoitzaren beharrek eta ekintzek definitu behar dute euren praktika eta politika, eta prest egon behar dugu ulertzeko eta sentimenak, jakintzak eta balioak partekatzeko. Modu horretara, ikusteko gai izango gara zer beste sinergia sor dezakegun emakume sentitzen diren pertsonen artean, baita gizasemeen artean ere. Gorago esan bezala, interseksionalitatearen irakaspenak jaso-

tzea ezinbestekoa da, ekofeminismoaren auziak eremu pertsonaletan eta sozial eta politiko jakinetan gauzatzen direlako.

19. Marina Sagastizabalek gaia landu du *Hiruki gatazkatsua* lanean, ikuspegi feministatik etxeko eta familiako lana, enplegua eta partaidetza soziopolitikoa egunero uztartzeko oztopoak, estrategiak eta aukerak aztertuz, denbora analisi-kategoria gisa erabiliz. Emaginek lanketa hori Gipuzkoako eskualdeetara egokitzeko eginiko lurreratzeara ere oso baliagarria da, besteak beste Beterri-Buruntzaldean (ikus www.emagineus.com/wp-content/uploads/2021/03/Emagin-Cast-2_compressed.pdf).
20. Zentzu horretan mintzo da June Fernández ere *Pikara Magazine*-n (www.pikaramagazine.com/2021/04/no-rastro-federici-akelarre).
21. Hona hemen bilduma horretako fabulazioak: <https://borradoresdel futuro.net/?lang=eu>
22. Nahiz eta testu honetan ez garen zehaztasunetan sartu, emakumeen gorputzari eta bizitzaren zikloi lotutako hausnarketak ere badira mahai gainean: zahartzaroa, hilerokoa, osasuna eta kutsadura hormonalak, besteak beste.
23. Ildo horretan mintzo zen Miren Aranguren Emagineko kidea *Itotzen gaituzten krisiak eta arnasa ematen diguten sareak* mahai inguruan (UEU, Baiona, 2021-07-08).
24. Aipatzekoa da ere *People and Nature* aldizkari zientifikoan argitaratutako BC3 eta Bristolgo Unibertsitatearen azterketa, non adierazten den hizkuntzak baldintzatu egiten duela kolektibo sozial batek ingurumenarekin eta naturari buruzko balioekin duen harremana (<https://besjournals.onlinelibrary.wiley.com/doi/epdf/10.1002/pan3.10205>).
25. Azpimarragarria da jardunaldien egunetan jatorduetan ikuspegi agroekologikoa praktikan jartzeko egindako ahalegin kolektiboa.
26. Erreferentziazkoak dira eskualdez eskualde elikadura, etxebizitza, energia, zaintza edota bestelako aisialdi ereduak landu nahi dituzten proiektuak eta horiek garatzeko antolatutako espazio, eragile eta tresnak.
27. Etxaldeko Emakumeak kolektiboaren webgunean eskuragarri daude beren lanketak (<https://etxaldeko-emakumeak.elikaherria.eus>).
28. 'Landatasun' terminoaren esanahia: landakoa izatearen nolakotasuna. Andres Alberdi euskaltzain urgazlearen eskutik zehaztutakoa. Landatasunaren esanahia erabakitzeak, hainbat lanen begiradaren arabera zehaztu da, baina ondorengo artikulua ere izan du erabakiaren oinarri: www.soberaniaalimentaria.info/otros-documentos/debates/866-ruralismo-el-concepto#.YMsGdCOREfA.twitter
29. Euskal Herria esaten dugunean, eta landa eremuaz ari garenean ere, horren baitan dauden errealitate desberdinak zehaztu ez arren, hori direla esan behar dugu. Edonola, arazo batzuk komunak dira, eta hortik orokortzen dugu hausnarketa hau.

30. Zentzu horretan, gune interesgarria sortu zen Nafarroan 2018an, Nekazaritza eta Herri Feminismoaren Nazioarteko Foroan, non landa eremuko eta hiriko emakumeak bildu ziren, mugimendu eta kolektibo desberdinetakoak edo banaka, elikadura burujabetzaren ardatzen eta zaintzen krisiaren inguruan elkartzeko, eztabaidatzeko eta hausnartzeko (www.mundubat.org/proyecto/relatoria-en-el-campo-y-en-la-ciudad-mujeres-sembrando-juntas).
31. Dena den, poztekoak eta baliagarriak diren hiriaren eta landaren arteko itun eta aliantzen adibideak aktibatzen ari dira azkenaldian. Hor ditugu, adibidez, Aroztak ekimena Lekarozen, Lurzaindia-BOST-ELB-ren ekimenetik Arbonako lurren babesa eta okupazioa Lapurdin, edota Arabako Mendiak Aske elkarte, Arabako mendiak zentral eolikoztat bazterketa-eremu izatea aldarrikatzen duena.
32. «Minetik ere sorkuntza etor daiteke», Kattalin Ezkerra eta Itziar Torres Aroztak herri ekimeneko kideek Lekaroz mehatxatzen duen hirigintza proiektuari buruz egindako elkarriketan esandako hitzak (www.youtube.com/watch?v=XcEuh0PVTpM&t=23s).

Bibliografia

- Agirre Dorronsoro, Lorea; Eskisabel Larrañaga, Idurre (2019): *Trikua esnatu da*, Zarautz, Susa, *Lisipe* bilduma.
- Arroyo, Laura; Sampedro, Yolanda (2020): *Género, gobernanza y comunales a través de la mirada de las mujeres*, Madril, Fundación Entretantos.
- Begiristain Zubillaga, Mirene; Etxezarreta Etxarri, Enekoitz; Morandei-ra Arca, Jon; Kareaga Irazabalbeitia, Arianne (2021): 'Mozkin asmoagatik ez bada, zein da ba asmoa? Ekintzailatza sozial kooperatiborako adierazle sistema baten proposamena', *Ekonomia. Revista Vasca de Economía* 99, 278-301.
- Carrasco, Cristina; Tello, Enric (2013): 'Apuntes para una vida sostenible', in Xavier Montagut, Carmen Murias eta Luci Vega (koordk.): *Tejiendo alianzas para una vida sostenible. Consumo crítico, feminismo y soberanía alimentaria*, Bartzelona, Xarxa de Consum Solidari eta Marcha Mundial de las Mujeres, 11-44.
- Crenshaw, Kimberlé (1991): 'Mapping the Margins: Intersectionality, Identity Politics and Violence Against Women of Color', *Stanford Law Review* 46(6), 1.241-1.299 (https://perpustakaan.gunungsitolikota.go.id/uploaded_files/temporary/DigitalCollection/YmQzYTgwNDRIiNWQwMWVhMGUxOGI0MDI3OGJmZWZhMTdkYTlzMm3MQ==.pdf).

- Esteban Galarza, Mari Luz; Hernández García, Jone Miren (koordk.) (2016): *Etnografía feminista Euskal Herrian. XXI. mendera begira dagoen antropologia*, Bilbo, EHU eta UEU.
- Ezkerra, Sandra; Rivera-Ferre, Marta; Álvarez Vispo, Isabel (2017): 'Diálogos entre la economía feminista y la economía de los comunes: la democratización de los cuidados', in Askoren artean: *Rebeldías en común. Sobre comunales, nuevos comunes y economías cooperativas*, Madril, Libros en Acció, 69-90.
- Federici, Silvia (2017): *Caliban eta sorgina. Emakumeak, gorputza eta metatze primitiboa*, Donostia, Elkar eta Jakin, *Eskafandra* bilduma.
- Goikoetxea, Jule; Miralles, Nora; Garai, Estitxu; Etxeberria, Lore; Rodríguez, Zuriñe (2017): *EAEko demokrazia patriarkala*, Gasteiz, Emakunde.
- Herrero, Yayo (2016): 'Economía feminista y economía ecológica, el diálogo necesario y urgente', *Revista de Economía Crítica* 22, 144-161.
- (2021): 'Ekofeminismoak'. *Ekofeminismoak* jardunaldia, Cristina Enea Fundazioa, Donostia.
- Hester, Helen (2018): *Xenofeminismo*, Buenos Aires, Caja Negra.
- Martínez Palacios, Jone (2007): 'Ekofeminismoa, garatzeke dagoen teoria. Ingurune-feminismoaren gatazken hastapenak', *Uztaro* 66, 99-116.
- Osatze Feminista (2020): 'Osatze Feminista: una propuesta política que busca posibilitar procesos para sanar y completar cuerpos, espíritus e identidades', in Yeni García eta Leticia Urretabizkaia (koordk.) (2020): *Feminismos otros y sostenibilidad de la vida*, Bilbo, Hegoa Institutua eta EHU.
- Pérez Orozco, Amaia (2015): 'La sostenibilidad de la vida en el centro... ¿y eso qué significa?', in Laura Mora Cabello de Alba eta Javier Escribano Gutiérrez (koordk.) (2015): *La ecología del trabajo. El trabajo que sostiene la vida*, Albacete, Bomarzo, 71-100.
- Puleo, Alicia H. (2000): 'Luces y sombras del ecofeminismo', *Asparkia. Investigación feminista* 11, 37-45.
- (2020): *Claves ecofeministas*, Madril, Plaza y Valdés.
- Warren, Karen (arg.) (1994): *Ecological Feminism*, Londres, Routledge.